

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ELSŐ ISKOLÁJA

A Philológiai Közlöny és Heinrich

Ki s mikor indította el a magyar irodalomtörténetírást útjára? Czvittinger, Bod, Wallaszky, Budai Ézsaiás, Toldy Ferenc – hangzik a felelet; s mindenik névnek van egy bizonyos nézőpontból jogigénye arra, hogy a sorban első helyre kerüljön. A legtöbbet a köztudat e jogigényből az elsőnek és az utolsónak, Czvittingernek és Toldynak juttat. A válaszok sokféleségének ez a *lehetősége* azonban arra figyelmeztet, a kérdést nem szabad ily általánosságban föltenni; e kérdést pontosan meghatározott nézőpontból és világos célkitűzéssel kell megjelölni.

S a kérdés ezúttal így hangzik: mi volt az az iskola, amely a magyar irodalomtörténetírás munkásait, munkásainak első nemzedékeit csoportosan és folyamatszerűen felnevelte? Mert azt tudjuk, hogy a már kész, a kutatás széles mezőnyét befogni képes gárdát a Szilády (-Heinrich)-féle *Irodalomtörténeti Közlemények* gyűjtötte s tartotta össze. Ez volt az első modern, polgári értelemben vett, institucionalizált műhelye a magyar irodalomtörténetírásnak. Ezt a tudásunkat kell most azzal kiegészítenünk, hogy az első modern, céltudatosan s intézményesen kiépített felkészítő iskolája viszont a magyar irodalomtörténetírásnak az *Egyetemes Philológiai Közlöny* c. folyóirat volt.

A következő tanulmányban a Közlöny első szakaszáról, másfél évtizedéről kívánunk szólni; addig az időig, midőn előbb az Irodalomtörténeti Közlemények, majd az *Irodalomtörténet* sorakozott melléje, osztozott feladatában, majd szinte egészen át is vállalta azt. Azokkal a nemzedékekkel, mindenesetre, amelyeket a Közlöny nevelt fel számukra, s a Közlöny amaz eredményeire építve, amelyek nélkül nemcsak az akkori, de a minden utána következő irodalomtörténeti munka is elképzelhetetlen volna.

I. Az EPhK megjelenésének magyar s külföldi körülményei

I. 1. A kettős indulás; az első: magas igény és gyenge helyzetismeret: epigon megvalósulás

A Közlöny is, mint később az Irodalomtörténeti Közlemények is, két nekifutással, két szerkesztői együttessel és elképzeléssel indult el útjára. Először 1871–72-ben, *Hóman Ottónak* s *Bartal Antalnak* közös szerkesztésében és kiadásában. Az igazi kezdeményező és mozgató, a közös szerkesztés ellenére, az ekkor harminc esztendő s Hóman volt. A vállalkozás iránt, mint kultuszminiszter, *Eötvös* is érdeklődést mutatott; a megvalósulás azonban, állítólag, nem nyerte meg tetszését. Támogatást, mindenesetre, utóda (és sógora s nézeteinek mindenben benső ismerője), *Trefort* nem biztosított a lapnak, s az fedezet híján egy esztendő múltán meg is szűnt.

Az új, a Tudományos Akadémia által is támogatott alapítás hat esztendő teltén következett be, 1877-ben. Ez a hat esztendő annak az évtizednek volt kifejlő végszakasza, amelynek rendkívüli fontosságát egyre inkább felismerjük a magyar gondolkodás történetében. Ebből a második alapításból teljesen kizárult Hóman; Bartal viszont rendszeres munkatársként vett részt ennek a lapnak a munkájában is. S emellett Hómannal szemben folytonos kicsinylő, ellenséges utalásokat engedett meg az új lap magának, míg végül *Ábel Jenő*, az együttes munkalázból elharmadt ifjú erőtüteménye s élre bocsátott irányjelzője leszámolásnak is beillő polémiában tette szinte egészen lehetetlenné Hóman helyzetét.

Volt-e ez ellenségességnek valami történelmet megvilágító felfogásbeli alapja, vagy csak személyi, esetleg csoportügyről volt szó?

Nem kétséges, hogy az 1877-ben indult lap első folyamainak leggyengébb számai is erősebbek voltak Hómanék akár legjobb számainál is. A sok külföldi kivonat, a sok önelvű érthetőség nélkül fogalmazott cikk s a részletekbe vesző s konklúzió híján való tisztázgatás oly színezetet kölcsönözött a 71-es vállalkozásnak, mintha egy német egyetem helyi közlönyének magyar melléklapja lett volna ez. Szakmájuk falai közé hínódott tudósok részletbe vesző belső eszmecsereje, amely a kívülállóknak szinte semmit sem mondott. A 76-os lap egyik gyakran s méltán hangoztatott ellenvetése az volt elődjével szemben, hogy az nem mérte föl a hazai helyzetet, s így nem tudott sem megfelelő munkatársi tábor, sem megfelelő működési kört kialakítani. A minden tudományos vállalkozást szívesen támogató, de ridegen reális *Hunfalvy Pál*, ez a valóban európai mércéjű tudós, némi önironikus rezignációval mondta a bukás után s az új kezdemények láttán: hagyjuk e stúdiumokat egyelőre a németeknek (s a nyugatiaknak), a mi szakembereink felkészültsége és közönségünk mennyisége művelését nálunk még nem teszi lehetővé.

Hóman vállalkozásában volt mégis egy kortörténeti érdekű megkülönböztető vonás, amelyet érdemes szavá tenni. Ő adott rövid előfizetési felhívást és célkitűző programot – a 77-es vállalkozás nem. A program előterjesztésének a hiánya az utóbbi vállalkozásban egyértelműen *Heinrich Gusztáv* szellemét lehell; megvetett minden dikciózó előszót, ígéretést, fogadkozást. „Egyik fő baja összes magyar filológiai (irodalomtörténeti) munkásságának az ún. nagyközönségre való folytonos tekintet: ez okozza amaz üres szólalomoknak és esztelen szellemességeknek egy jó részét, melyekkel irodalomtörténeti dolgozatokban oly gyakran találkozunk” (1877: 300.). A dikciózásnak ugyan Hóman sem volt híve, de nyomatékos hivatkozása a „tudományok vívmányainak” honosítási szükségére mint „szellemi hátramaradásunk” legyőzésének feltételére a 70-es évek nemzedékeinek szellemével s tónusával hangzott össze.

Ám nem a másféloldalas program ténye és tartalma az igazán figyelmet érdemlő. Hanem a két szerkesztő bemutatkozó tanulmánya. Bartal az összehasonlító nyelvtudomány mibenlétéről, történeti értékéről s új irányzatairól értekezett, három folytatásban, Hóman a *homéroszi kérdés* akkori állásáról, ugyancsak három számon át. Bartal oly kiindulást helyezett cikke élére, melyet a 77-es Közlönyben ritkán találunk. *Buckle* civilizációtörténetéből s *Darwin* alapművéből vett munkájához *történet-szemléleti s közéleti ihletést*, s a felvilágosodás ama kauzális-racionális örökségének megfelelően igyekezett fölépíteni érvelését, amelynek jegyében az 1870 előtti európai pozitívizmus az aufklärizmus folytatójának s a romantikus történetiség hibái kiiktatójának vallotta magát. „Amint a népek történetének megírásában nem elégszünk meg már többé az egyszerű tények elősorolásával, hanem iparkodunk az események okait keresni [s] az emberek társadalmi és műveltségi állapotában évről-évre, századról-századra előforduló változások és megrázkódtatások törvényeit fűrkészni, s amint a természetbűvár sem elégszik meg csak a tüneményeknek, a tényleg [azaz: külső megjelenésükben] nyilatkozó hatásoknak szemléletével és leírásával, hanem kísérletek, összehasonlítások és beható megfigyelések segédelmével azon törvények felkutatására és megállapítására törekszik, melyek szerint az anyagi világnak ezen nyilatkozásai kimagyarázhatók” – „éppúgy” kell nyelvésznek és irodalom-bűvárnak is eljárnia (241. l.). Hóman pedig azt hangsúlyozta, ha *Friedrich August Wolf*nak nem volt is igaza, midőn a *homéroszi* eposzok részleteit más-más költőknek tulajdonította, helyesen kereste a nép művelődési áramlataiban a nagy költemény rétegeinek forrásait, s *August Boeckh* egyetemes életforma-kutatásával társítva törekvései *Karl Lachmann* egzaktabb módszerei után is hasznosak, még ha esetleg az ellenfél (főleg *Gregor Wilhelm Nitzsch* s *Ottfried Müller*) oldalán áll is az igazság.

Bartal értekezésében kétségkívül túlvitte (mégpedig némi dilettantizmussal) a természettudományi módszerek érvényesítésének történeti, társadalmi s nyelvézeti lehetőségét és követelményét. Hóman pedig nagyobb súlyt adott a maga (gyakran naivan) kommentáló elmékedéseire, mint a tárgya világos, arányos, közerthető előadására, összefoglalására. A jellemző azonban mégis az, hogy tárgyukat „a szellemi hátramaradás” megszüntetése jegyében úgy igyekeztek előadni, hogy az új hazai lehetőségek s a pozitivistá tudományosság társadalmi-világnézeti távlatába s művelődési programjába ideologikusan próbálták beilleszteni. Tárgyuk e lelkes, társadalmias, utilitáriusan tudományhívó kezelése s ideologikus szemlélete köti, sorolja őket a *hetvenes évek „reform”-nemzedékeihez*.

Lapjuk azonban, igaza volt *Heinrich*nek és táborának, mégha állami támogatás fönttartotta volna is, szükségszerűen visszhangtalan s hatástalan maradt volna. Helyzetismeret nélkül a lelkeség nem

sokat ér, az ideologikusság pedig, ily esetben, egyenesen gátló tényezővé is válhat. Csődjük, helyzetismeretük hiánya történet-szociológiai szemszögből is tanulságos. Mindketten hazai német családból s német milióból indultak. De mindketten másból. Illeszkedési, hasonulási fok tekintetében meg lehetőségen eltértek egymástól. Hóman Mosonból származott; olyan területről tehát, amelynek lakosságában többnyire bizonytalan volt a nemzeti hovatartozás tudata, kivált éppen művelődési szempontból. Az 50-es években nőtt fel, az osztrák kultúra folytonos ráhatásában. Fiát, a jövődőt történezt erkölcsiségben, úgy tűnik nekünk, messze felülmúlta, de tehetségben meg sem közelítette. Igaz akarattal vállalt magyarsága ellenére, mindvégig köve maradt az egységes Monarchia (Thun-féle) akadémikus művelődéskultuszához, lojális hivatalnok, kissé bildungfiliszteri szelleméhez. Azt szeretne volna, ha *Lajtán inneni hazája* is oly fokon állt volna szellemileg, mint *a Lajtán túli*, s ezt egyszerű áttevő átplántálással elérhetőnek vélte. Az osztrák, ill. német classica philologia magyar tükörképét akarta megteremteni, görög auktor-kiadásokkal, belterjes filológiai akribiával.

Bartal (Bartl, Bartel) a bányavárosok ama kézműves-honorácior-kisember környezetéből indult, amely rég kialakította a maga alkalmazkodását a nemesség kormányozta magyar berendezkedéshez. Jóval idősebb is volt Hómannál, s neveltetése s tanultsága is jobban hozzákötötte, hozzáillesztette a hazai birtokosság világához. Iskolákban s házi nevelőként tanított, s latin tankönyveket meg szótárakat szerkesztett a nemesi iskolázás számára. Végtelen munkabírásával a magyarországi latinság mindmáig egyik legjobb értőjének küzdötte fel magát, de különösebb képzelőerővel nem rendelkezett. Nélkülözhetetlen munkatárs, feladat teljesítő típus; – Hóman lapjának feladatvállalása azonban nem volt reális. Heinrich folyóiratában tehát éppoly természetességgel fogadták Bartalt, mint amellyel ő is megtalálta ott a helyét.

A hetvenes évek első felének szellemi élénkségét és szándék szerinti magasságát, történeti bizalmát és irányzatos akarását mindenesetre jól tanúsítja, hogy mozgósító légkörében szinte minden éré jellem és tehetség vállalni, részesedni, mozdítani akart, mégpedig többnyire mind az 1870 előtti pozitivist liberalizmus szellemében, amely ekkor Magyarországon még a reformkor örökségével volt átitatva.

I. 2. A második alapítás; a redpolitikus szervező, a szabadkőműves szellemű ember, a céltudatos szerkesztő: Heinrich

Mert bőven osztozott ekkor e szellemen maga Heinrich is. Az Endrődi–György Aladár-féle Figyelőben *Hermann Hettner* társadalmias determinációjú eszmétörténeti irányát, demokrata törekvését vállalta és propagálta. Csakhogy ekkor sem Hóman naiv átplántáló igyekezetével. *A helyzet-érzékelés* s a helyzethez illeszkedés volt tulajdonságai közt a legjellemzőbb.

A magyar tudománytörténet egyik igen jelentős figurája; az irodalomtörténetírásnak pedig fő alakjai közül való. Az irodalom intézményes történeti kutatásának döntő három első évtizedében ő volt a kezdeményező, a szervező, a nevelő egyszemélyben. A szellemtörténeti iskola – kivált Heinrichnek az ifjú Horváth Jánosékkal való összeütközése következtében – (tudottan vagy öntudatlanul) igyekezett elfedni jelentőségét. Aligha csak tudomány módszertani különbségeik miatt. Heinrich szabadkőműves szellemiségű ember volt, meglehetősen mentes minden öröklött nemzeti s vallási kötöttségtől. Pest akkor legiskolázottabb rétegéből, a lutheránus kispolgárságból indult. Apja magántisztviselő egy kereskedelmi vállalatnál. A megyei nemesi világ mentalitáshoz illeszkedő honorácior lojalitása idegen volt tőle. A világot utilitárius felvilágosodottsággal szemlélte: a lehetséges feladatvállalások és ellenszolgáltatások kölcsönös és szerződéses rendszerének. Szellemtörténeti utóellenfelei nemcsak rideg embernek, hanem a művészettől idegen egyéniségnek is törekedtek bemutatni. Pedig tehetséges (s szegény) tanítványaiért mindenkor igen sokat tett; s az idősebb és hivatalos hatalommal rendelkező garnitúrából ő talált első közt utat a Nyugathoz, s míg *Négyessy* elhidegült egykori tanítványaitól, *Horváth János* pedig egykori barátaitól, ő a kurzus tombolása idején is meleg részvétellel és személyes érdeklődéssel kísérte a vidékre húzódt *Babitsot*; a lázadó ifjú *Szabó Lőrinc* pedig szinte familiáris jóérzéssel nyugtázta „az öreg” elismerését. (Szabó Lőrinc: *Napló, levelek*, cikkek. Bp. 1974. 104, 106.)

A lap alapításának idején azonban Heinrich pályájának, helyesebben szólva: hatalmának még a kezdetén állt. Az állami, a társadalmi, a társasági hivatalosság irányába nem is az ő neve volt a biztosított és a belépőjegy. Hanem *Ponori Thewrewk Emilé*. Az Erdélyből Budán át Pozsonyba származott s egészen polgári életformát öltött nemesi hivatalnok családban apa s nagypapa egyenlő kedvteléssel

foglalkozott az antikvitással s minden egyéb történeti relikviával is. A kisvárosi német professzorok, a magyar rendházak és kollégiumok, meg a betűre kapott vidéki nemesurak atmoszférája lengte körül a családot. S bár az unoka, ill. a fiú többször is megjárta a nagy német tudományos központokat, a lelkes műkedvelő s a valódi hozzáértő, mondjuk, fele-fele arányban keveredett tevékenységében. 1873-ban részt vett a német filológusok nagygyűlésén, a vendégnek kijáró hangos ovációval fogadták felszólalását, s ő, dicsőülten térve haza, összeköttetéseit fölhasználva, rögtön nekilátott, hogy a németekhez hasonlóan, a magyar filológusokat is „*Társaságba*” tömörítse, évi gyűlésekkel, rendszeres folyóirattal.

Ekkor lépett be a dologba Heinrich. Thewrewknek nemcsak gondolati, nemcsak módszerbeli, de még tematikai karakterét is nehéz volna meghatározni. Amit olvasott, arról írt, s amilyen szellemben olvasott, többnyire abban is írt. Heinrich Thewrewk mellé vétette, (ha tetszik:) erőszakolta magát. Hagyta, hogy társa élvezze az alapítói, az elnöki, a fővédnöki titulusokat, s az ünnepi megnyitókat – maga pedig a lapot fogta, szinte önkényig menő határozottsággal kézbe, s alakította helyzetismeretének magabiztos öntudatával. Helyzetismeretének végszummája pedig az volt, hogy *a hatalom és a tudomány, a társadalomszerkezet és a tudomány*, ez esetben a történettudomány viszonya *gyökeresen megváltozott*. Azt az európai változást érzekelte, amely 1848-cal indult el, s Nyugat-Európában 1871-gyel, nálunk pedig 1875-tel nyerte el világos értelmét. Hettner radikális-liberális történet- és tudományfelfogásának propagátorából ennek jegyében a birtokosi hatalmon belül elhelyezkedő, de azzal szemben bizonyos distanciát mindig megtartó polgári tudomány realpolitikus szervezője lett.

Magatartásváltozásának s tudományszervező tevékenységének megértéséhez azonban röviden ki kell tekintenünk e kor európai történettudományára, főleg német ókortudományára, mindenek előtt pedig *klasszika-filológiájának szerepváltására*.

I. 3. *Egy kitérő; válaszüton: interpretációs tudomány vagy csak textológiai filológia*

Dramai helyzetre ritkán kerül sor az olyan ősi, kiegyensúlyozott tudományágban, mint a klasszika-filológia. Az 1872-es év ilyen helyzetet, ilyen fordulót hozott.

A görög-latin irodalommal foglalkozni szokásos, sőt, kötelező volt a humanizmus nagy korszaka után is, német földön is. Szellemi edzés, műveltségi bizonyíték s mindenfajta maximakészlet szerepét játszotta az antikvitás stúdiuma a protestáns észak s a katolikus dél iskoláiban egyaránt. Újraértelmező szerepet a felvilágosodás s a klasszika mozgalmában nyert ismét az ókorral foglalkozó irodalomkutatás. Hogy allegorizáló és idealizáló volt ez a *Winckelmann* nevével jelölhető korszak, kétségtelen. Valódi történeti értelmezésre a század fordulóján és elején a *művelődéstörténeti iskola* gyakorlatában került sor. A felvilágosodás és romantika kettős vonzásában, s a kanti, a schlegeli, a herderi meg a hegeli történetfelfogás négyzetének sugárközpontjában álló *August Boeckh*, minden idők egyik legnagyobb ókortudósa, a teljes ókori életre konstruálását tűzte ki célul, hogy általa a maga történelmét érte és formálja meg minden kor (*Staatschaushaltung der Athener*, 1817). Egy-egy nemzet művelődésének története, vallotta, csak egy-egy kor egészének *organizmusában* s kölcsönhatású *relációiban* érthető meg. Az irodalomtól különösen sok segítséget várt és kapott. A hegelianus korszak tovább élesztette az értelmezés ösztönét. S a késő, a baloldali hegelianizmus még inkább fokozta a jelenre vonatkozó értelmező törekvést. Igaz, a jobboldali is, de a mindenkor fennálló „Világrend” egyik fő igazolását igyekezett benne felmutatni.

Az előretörő junker-tőkés, majd tőkés-junker hatalmi szövetség azonban a jobboldali, a Világrendre koncentrálnál értelmezésnél is szívesebben vette, s még vele szemben is *előnyben részesítette* a szöveg-helyreállításra, szövegösszevetésre, szövegrendezésre, egyszerűen a textológiai filológiára összpontosító, „ideológiátlan”, „szak”-tudósi magatartást. Angliában, a polgári „gyakorlatiasság” hazájában egy-egy szövegtudás esetében már korábban is érvényesültek ilyféle törekvések. Elég a kritikai coniectura s coniecturalis critica mesterére, Richard Dawesre (1708–1765) utalni. A bismarcki Poroszországban, majd a vilmosi birodalomban azonban, a pozitívista természettudományos egzaktitás öntudatának *rásugárzásában*, valóságos elméletté, etikává, világnézetté emelkedett ez a magatartás az akadémiai értelmiség körében, *az igazi, a fogható tényekkel* foglalkozó tudós komolyságának s szakemberi méltóságának biztosítékává. Valóságos bonctani laboratóriumai jöttek létre egy-egy kiváló filológus körül a szövegápolás fakticista tudományának.

S nem tagadható, hogy az irodalmi tényismeret s a föltáró módszer mérhetetlenül sokat köszönhet e műhelyeknek. Különösen attól fogva, hogy – Herder és a romantikusok kezdeményét folytatva s egzakttá téve – a *nemzeti irodalmak régiségére* is átvitték e módszereket és célkitűzéseket. A közép-kori szövegfeltárás európai mesteriskoláivá lettek a német egyetemek. A francia szövegkiadás nagymesterétől, *Gaston Paris*tól, a magyar szöveggondozás atyjáig, *Szilády Áronig*, számtalan kiváló filológus nyerte itt el végső felkészítését. De az is igaz, hogy a Boeckh-féle álláspont ezidőre éppen ellenkezőjére fordult. Ott a szöveg és minden egyéb emlék a görög élet, s benne a művészet ismeretének szolgálatában állt; itt a görög élet, s benne a művészet ismerete a szöveg helyreállításának, gondozásának eszközéül szolgált.

A szöveggondozás első számú kiválóságának, „a princeps philologiae”-nak, ezidőben *Fr. Ritschl* számított. A 60-as évek közepén-végén Ritschl figyelmét egy tanítványa különösen magára vonta. Rendszeresen meghívta otthonába, s az egyetem befejeztével nagy része volt abban, hogy az ifjú filológust rögtön a baseli egyetem tanárává nevezték ki. A fiatal tudós két esztendő múltán aggódó s büszke várakozással küldte el mesterének első könyvét, amelynek készültéről még két legjobb barátjának is csak félve tett homályos említést. Ritschl azonban annak ellenére sem válaszolt, hogy az ifjú szerzőből többszöri kerülgetés után végül sértődött levélben tört ki a türelmetlenség. Ellenben megjelent a könyvről a tudományág másik fiatal tüneményétől, *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff*től egy kritika, amely szerint e könyv, *A tragédia születése a zene szelleméből* (1872) filológiának filozófia, filozófiának filológia, s mindkettőnek szakszerűtlen és pontatlan, bizonyítatlan és fölösleges; szerzője, *Friedrich Nietzsche* pedig a tudós feladatát s a görögség mivoltát egyaránt félreismeri. A kritikát szinte egyhangúlag helyeselte az egész tudományág, s Nietzsche, aki még egy ideig dacosan tartani próbálta magát az egyetemen és a szakmában, továbbra is filológusként szólván önmagáról, másfél évtizedre eltemetett, elfeledett szerző lett. Kritikusa viszont ez idő alatt ragyogó szakmai s hivatali pályát futott be; főrend lett, a német ókortudomány ekkori büszkesége, aki valóban Boeckh (tárgyi) szintjén ismerte a görögséget, csak hogy minden tudását a szövegkiadás, a szöveg helyreállítás, a szöveggondozás szolgálatába állította.

Nem arra fontos figyelni ezúttal, igaza volt-e Nietzsche-nek a tragédia kérdésében vagy sem, s jogosultak voltak-e Moellendorff vádjai vagy sem. A fontos az, hogy a filológia tudománya s a keretébe ágyazott irodalomtudomány válaszára ért: elfogadja-e az elismerés és a támogatott munkálkodás fejében az önkorlátozást, lemond-e az *interpretációról*, a legszélesebb értelemben vett művészet, történet- és életinterpretációról, s behúzódik-e a számára kijelölt szaktudományi cellába, egyetemi tanterembe, tanügyi Fachba. Nietzsche, ifjúsága ellenére, igen élesen látta e választat. Azt írta egyetemi évei hű barátjának, *Erwin Rhodének*, a majdani kitűnő vallástörténésznek: „Az ember elmagányosodik ebben a tudományban. . . Egészen elfeledtek beszélni. . . Pedig ha itt az idő, én beszélni akarok, olyan szabadon és komolyan, ahogyan csak lehet. Tudomány, művészet, filozófia egészen egybe nőttek énbennem.” (1870. febr. 15.) S pontosan megfogalmazta másik egyetemi barátjának, *Gersdorff* bárónak ugyanez évben az elnémulás, a Fachba szorítás veszélyének igazi okát és eszközlőjét is: „Bizalmasan szólva: én a mai Poroszországot a kultúrára fölötte veszélyes hatalomnak vélem. . . Bárcsak ne kellene nemzeti sikereinkért megfizetnünk más területeken [ti. a kultúráén]. . . Bármilyen nehéz legyen is, nekünk, filozófusoknak elégnek [elég erősnek] kell lennünk, hogy az általános megkötőyagosodásban józanok maradjunk.” (1870. nov. 7.) S aztán már e korai leveleiben, újra meg újra, hitet tett amellett, hogy egyetemi, filológiai munkájának legfőbb, egyetlen értelmét az interpretációban, az életet vezérlő s teljessé tevő értékeknek a felmutatásában látja.

II. A Közlöny iskolázásának három fokozata

II. 1. A tudományos kutatás európai fegyelmének s normáinak követelménye; a patriarkális nemesi-nemzeti liberalizmus történelemigényének kiaknázása s átjártása

Heinrich, aki az évtized elején maga is az Endrődi-féle Figyelő munkatársa volt, s élénk szemű kísérője a német tudományos mozgalomnak, kellett hogy tudjon *A tragédia születéséről*, hisz a Figyelő nagy, két folytatásos cikkben ismertette, s Moellendorff kritikája Németországban erős hullámokat vetett. Nietzsche nevét – ha jól néztük – a következő évtizedben mégsem írta le. De

Moellendorff irányához sem csatlakozott. Helyzetértékelésének s roppant céltudatosságának frappáns bizonyítéka a lap arculatának gyors és határozott kialakítása.

Pontosan érzékelte, hogy a már iparosodó, de még patriarkálisan *agrár vezetésű* magyar társadalmi berendezkedés erősen eltér a *már ipari vezetésű*, de még junker-birtokosi befolyásoltágú némettől abban, hogy még erősen igényelte a történetírás ideológiai támaszát, míg a német inkább civilizációs-természettudományos-indusztriális eredményeinek hírverését, igazoló erejét részesítette előnyben. Igyekezett kihasználni a magyar viszonyok e jellemző tényét, s a benne rejlő lehetőségeket a maga felfogásának alárendelni. „...mindent magunknak kell elvégeznünk, csak a feldolgozandó terület határszélein várhatunk a külföldtől segítő közreműködést, — és a külföldi tudományos anyagot is újból kell, nemzeti egyéniségünk és fejlődésünk szempontjából, átdolgozni, saját birtokunkká átalakítani. Kérdés — helyesen, a tudomány igényeinek megfelelően folyt-e eddigi munkásságunk?” E kérdésre határozott erélyes *nem*-mel válaszolt, s a korszerű hazai irodalomtudomány felépítésére hármas lépéscsoportot képzelt el, s ezt következetesen keresztül is vitte.

Az új lap *első évfolyamaiban* még túlsúlyban voltak a német nevű, a német iskolázottságú s a német tudományossághoz kötött szerzők. S túlsúlyban a latin-görög témák. Csakhogy minden témát határozottra, világos kérdésállításúra s konklúziójúra formáltatott. Cikkeket gyakran íratott át vagy írt át maga. S belterjes, a hazai tanárságnak túlságosan is távoli és aprólékos kérdéseket csak néhány öregnek (meg szerkesztőtársának) engedett meg. A klasszika-filológiát tehát gyakorló terepnek tekintette, „mert a *classica philologia* minden *philologus* iskolája”, „a legbefejezettebb, a legbiztosabb tudományok egyike”, s „hézagos és töredékes minden *philologus*nak a szakképzettsége, ki a *classica philologia* elveit és módszerét nem ismeri”. (1887: 296.) A „román” és „germán” irodalomkutatás módszereit is akkor tudjuk hasznosítani, kritikával, ha ezt az iskolát ismerjük, hisz azokat is ez nevelte föl. Egyszóval, történelmet mondott ő is, de egészen mást értett kutatásán, főleg kutatása tárgyán és módszerén, mint tudományágának legtöbb hazai neveltségű társa.

II. 2. A középkor-, a latinitás- s az irodalmi-művelődéstörténeti kutatások fellendítése

Amint azonban tehetette, igyekezett a hazai latinitás irányába fordítani latin szaktudású szerzőit. Úgy vélte, „egyesek, kiket ritka tehetség és kedvező körülmények kiváltságos helyzetbe juttatnak”, hasznosan vehetnek részt az egyetemes antikvitás-kutatásban is; anyagi viszonyainknak, tudományos készültségünknek, sajátos szükségleteinknek megfelelően azonban „leginkább csak oly kérdésekben fogjuk az európai filológiák kincseit gyarapíthatni, melyek erősebb vagy lazább szálakkal e földhöz és nemzetünk múltjához fűzvék.” (1887: 298.) Legnagyobb „fogása” e téren az ifjú *Ábel Jenő* útra bocsátása, előtérbe s példának állítása volt.

A pesti polgárcsalád fia, akinek apja félig német, félig magyar, anyja pedig angol volt, nyelvi s logikai tehetségével valóságos csodának számított. Már a középiskola végére ismerte a két klasszikus nyelv mellett a modern nyugati nyelveket éppúgy, mint a filológia főbb irányait és kérdésköreit is. Ábel kezdetben az antikvitással, majd, a szerkesztő ösztönzésére, előbb párhuzamosan, aztán első-sorban a hazai latinitáshoz kapcsolódó magyar művelődéstörténettel s textológiai filológiával foglalkozott. Mindazzal a módszerbeli tanultsággal rendelkezett, amellyel a Ritschl-tanítványok, de, a magyar helyzetnek megfelelően, irányultsága és érdeklődése, kivált hazai tárgyokban, sokkal céltudatosabban kritikai volt, mint az övéké. Kritikai álláspontját a művelődéstörténetnek főleg földrajz-, politika- és intézményhistóriai ágazataira alapozta. Igen nagy szükség volt ekkor erre a kritikai magatartásra. A levéltárakból a békés új viszonyok között nagy mennyiségben indult meg a latin anyag áradása, amely a *Corvinák* egy részének hazajutásában s kultuszában nyerte el a közönség szemében tetőzését. Az anyagban nemcsak történeti rendet, de értéksort is kellett teremteni, mert a közönség e tekintetben teljesen tájékozatlan volt és többnyire a túlbecsülés vagy lebecsülés szélsőségeiben mozgott.

Ábel nem késlekedett akár a legszebb *Corvinák* tartalmi, könyvtörténeti, szövegsorrendi és szöveg-épségi értékét sem kellő szintre szállítani le; mint ahogy nem késlekedett addig alig emlegetett szerzők fejlődéstörténeti jelentőségét, művelődési jelzésértékét sem kimondani (pl. Garázda Péter, Beriszló Péter stb.), vagy mellékesnek látszó *intézménytörténeti* anyagok forrásértékét sokszorosan aláhúzni.

Fölötte eredményes kéziratviszonyításait, kéziratzármaztatásait éppúgy hatalmas kultúrhistoriai jártasságának köszönhetette, mint szövegromlást, szöveghiányt javító pótlásait, coniecturáit és correctióit is. A Boeckh-iskolának és századközépi utódainak fegyverzetében, de azok ideológiai irányzatosságát elhagyva, végezte művelődéstörténeti gyűjtő s földolgozó tevékenységét. *Szintézist így nehéz lett volna alkotnia*, de azzal a középneemesi ideológiájú történetírással, „szintézissel” szemben, melyet a századközép kálvinista szellemű, nemzeti sérelmekről fűtött s nemzetkarakterológiától vezérelt Salamon–Szilágyi-féle nemzedéke művelt s alkotott meg, többnyire az ő (s Heinrich) pozitívizmusa állt a történeti valósághoz közelebb. A hazai német polgárvárosok iskoláztatási viszonyainak jótékony kisugárzását éppúgy fontosnak tartotta aláhúzni, mint elismerni a bécsi udvar némely intézkedésének civilizációs jelentőségét is. (Egyetemeink a középkorban; Luther, Melanchton és L. Stöckel; színügy Bártfán a XV. és XVI. században, stb., stb.) Az akkor oly népszerű hiedelmet: a királyi Magyarország viszonyait rosszabbnak kell ítélni a hódoltságéinál, az ő ismeretanyaga fel sem engedte merülni. Ám, mint hangsúlyoztuk, a történetiszemléleti ítélkezést rendesen éppúgy feladatán kívül állónak vélte, mint az esztétikait is.

Heinrich, aki már mint a pesti lutheránus gimnázium (egyébként katolikus) diákját ismerte, teljes erővel mögötte állt; nemcsak publikációi szervezésében, de hivatali előhaladásában, s aminek ez eszköze volt: egyetemi hatásának előmozdításában is. Huszonkét éves korában magántanár, huszonhatban szerkesztőtárs, huszonnyolcban rendes tanár a pesti egyetemen. Bármi veszteséget jelentett is korai halála, valamiképp mégis egész volt a pályája; betöltötte hivatását. Vele együtt és vele párhuzamosan, tanulva tőle és vitatkozva vele a 80-as évtized végére felnőtt egy olyan, a hazai latinitást vizsgáló nemzedék, amely a külföldi antikvitas- és latinitás-kutatás szinte valamennyi eszközével rendelkezett. Ezt a tudományos együttmozgást a külfölddel folyton hangsúlyozták is, és joggal. Azért tudtak jelentős magyar tárgyú kutatást létrehozni, vallották, mert a tudomány egyetemes mércéit alkalmazták. Ábel éppen azt vetette Hóman szemére, hogy a classica philologia németföldi eredményeit speciálisan németnek nézte, s ennek megfelelően, speciális magyarországi classica philológiát is kívánt teremteni. „Dőreség volna, ha azt a munkát, amelyet a külföld századokig tartó fáradozás útján véghezvitt, mi újól megtennők.” (1877: 355.) Heinrich nézetével állt e tekintetben is teljesen összhangban. „... többé-kevésbé reprodukáló lesz a mi munkásságunk” az egyetemes antik filológia terén, így írt a szerkesztő, „nem a tehetségek hiánya. . . hanem a segítő eszközök és források hozzáférhetlensége, közönségünk csekély száma, viszonyaink mostohasága” következtében. (1887: 298.)

Mily irányba fordult volna Ábel, ha magasabb kort, érett felnőtt kort ért volna meg, föléletes latolgatni. Az azonban bizonyos, hogy Heinrich e kiváló tanítványa és munkatársa működését lépcsőfoknak, egy következő fázis *előiskolájának* tekintette. Ha a Közlöny első évfolyamai még telve voltak magyar vonatkozást nem hordozó klasszikus filológiai cikkekkkel, ez az arány néhány év múlva a magyar vagy a magyar vonatkozású latinitás javára tofódott el. Ismét néhány esztendő múltán pedig a magyar nyelvű magyar irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti anyag javára.

II. 3. A súlypont végleges áthelyezése a magyar irodalom anyagföltárására és kritikájára s a magyar irodalom művelődéstörténetére

Egy félszázad óta „kezdi a tudományos philologia teljes apparátusát átvinni s alkalmazni az újabbkori irodalmakra is”. Nekünk azonban „nincs egyetlen írónk, kinek munkáját, a tudomány igényeinek megfelelő kiadásban bírónk; csak igen csekély számmal vannak tudományos értékű monográfiáink, életrajzaink, tanulmányaink. Irodalomtörténetünk, amennyiben ilyenről beszélhetünk, csak igen csekély részben tudomány, nagyobb része csupán felszínes hozzátvő alanyi vélekedés, . . . tetemes része egyenesen mithologia, és éppen e mítoszok öröklődnek legbámulatosabb szívóssággal szerzőről szerzőre. . . Az üres frázis és az alaposabb képzettség nélkül szükölködő fecsegő esztétizálás az irodalomtörténetírás főbb elemei. Fontos nagy kérdések nincsenek megoldva, sőt, mi még nagyobb baj: elő sem készítve”. . . E fontos kérdések kutatása jegyében, megoldása birtokában írhatunk „a művelt nagyközönség igényeihez alkalmazkodó” olyan összefoglaló irodalomtörténetet is, amely „alapos tudományos kutatások eredményeire fog támaszkodhatni”. (1887: 299–301.) Érvényesült, persze, a folyóirat, az iskolázás e hármasszövetség felépítésében egy történeti, egy *időrendi* megfontolás is. A nemzetközi középkorkutatásba, reneszánszvizsgálatba óhajtotta bekapcsolni az e

tekintetben különösen felkészületlen magyar irodalomtörténetírást, s az előzmény nemzetközi szintű s európai kapcsolódású anyagának birtokában s arra építve folytatni a későbbi szakaszok feltárását. Természetesen, mindkét tendencia csak mint általánosan érvényesülő szándék vehető fel, mert rögtön az első években írt már maga Heinrich is magyar *nyelvű* irodalomról szóló s XVIII. századi tárgyú dolgozatokat is. S viszont, a 80-as évtized végén is akadt tisztán antik tematikájú cikk is a folyóiratban. Sokat mond, ha látjuk, a kezdő 1877-es évfolyam negyvennégy tanulmánya közül mindössze három volt magyar tárgyú, az 1888-as negyvenyolc tanulmánya közül pedig már huszonhat.

A kérdés most is, milyen szemléletet alkalmazott, igyekezett uralomra juttatni a folyóirat szerkesztője?

III. A Közlöny tudományosságának arculata

III. 1. A Közlöny viszonya az előd és kortárs publikációs típusokhoz

Megint egy fontos, bár ezúttal rövidebb közbevetésnek kell helyet adnunk.

A magyar irodalomtörténetírás a Közlöny indulása idején a megjelentetés lehetőségét illetően *négy fő típusal* rendelkezett. 1) A Budapesti Szemle (s az Akadémiai Értesítő), 2) az Abafi-féle Figyelő, 3) a középiskolák nyomtatott értesítői, évkönyvei, s végül, 4) a viszonylag kisszámú s teljesen esetleges kiadójú egyedi könyvek és füzetek. Ötödiknek fel lehetne venni a gyorsan bukó szépirodalmi lapvállalkozások s a napilapok tárcarovatai irodalomtörténeti jellegű közleményeit. Ezek azonban olyannyira tervszerűtlenek, alkalom-, sőt szinte véletlenszerűek voltak, hogy külön, saját jellemű típusba sorolni őket aligha szükséges.

A közlés lehetőségének *e négy típusa műfaji alapképletekbe is* osztható, de nem minden esetben ugyanaz a publikációs lehetőség felel meg ugyanannak a műfaji képletnek. A Budapesti Szemle (s az Akadémiai Értesítő meg néhány közületi évkönyv) az angol rokonságú esszét kedvelte. A centralisták kezén alakult ez ki, s Gyulaién és munkatársaién formálódott tovább. A közölt tényanyaggal és dokumentálással takarékosan bánt ez az esszé. Határozottan értelmező célzatú volt, egy-egy összetett, tételle sűrített, ideologikus jellegű konklúzió bizonyító előzményét adta elő világos logikával, erősen szűrt anyagban s jól olvasható előadásban. Gyulai kezén a pszichologikus elem előnyt, szinte elsőséget nyert ebben a műfajban. Bonyolult összetetésekre, sokoldalú igazolásra, főleg pedig részletes anyagfeltárára, mely háttérként lehetőleg minél többfajta történeti vonatkozást igyekszik beépíteni, ebben a műfajban nemigen adódott mód.

A másik három publikációs típus gyakran egybemosódó, gyakran meg nagyon is eltérő műfaji képletet foglalt magába. Ma már alig fölfogható jelentősége volt a középiskolák évkönyveinek: igen magas tanulmányokat lehetett bennük olvasni; sok év, vagy éppen egy élet gyűjtő és feldolgozó munkájának eredményeit. Sok volt azonban bennük az archaikus, az egykori Tudományos Gyűjteménybe illő tudóskodás is. S még több a lelkesült és zavaros, fennkölt és szavalatszerű szépmondás. Többnyire azonban a legjobb tanulmányok sem álltak a kor történetkutatói módszereinek színvonalán.

A Figyelő, amely 1876-tól lett a korábbi, a György Aladár s Endrődi Sándor irányította köz-művelődési-irodalmi lapból Abafi Lajos szerkesztésében és kiadásában szaktudományi közlönyvé, mindenfajta cikket közölt: anyagfeltárót éppúgy, mint elméleti vonatkozásút, külföldi műismertetést éppúgy, mint hazai kritikát, életrajzi összefoglalást éppúgy, mint aprólékos részlettisztázást is. A lapról, — amelyet az Akadémia, bár folyton korholta s elhárította magától, mintegy félre nézve, támogatott — ma az a berögzött közvélekedés, hogy a műkedvelő tudóskodás, a történeti s esztétikai ítélelhiány megtestesülése volt. S ez igaz is, ha kiegészítjük azzal: ennek ellenére, időnként, igen friss és jó színvonalú összefoglalások s fontos szövegközlések is láttak benne napvilágot. Elég *Szinnyei Józsefnek* Brandes nyomán járó áttekintésére utalni a kor irodalomtörténeti irányairól, vagy ama Kazinczy-levelekre, melyeket a lap tett sorozatos hozzáférhetővé. S ha a Figyelő nem volt alkalmas történeti anyagokat korszerű módszerrel feltárni és történeti tárgyi kérdéseket tisztázni, a napilapok tárcarovatai még kevésbé tudták ezt megtenni. Az egyedi kiadványokat meg, szakszerűség tekintetében, a középiskolák évkönyveit jellemző vonások és szélsőségek karakterizálták.

Egyszóval, *az anyagfeltárás és anyagelőkészítés nagy európai korszakában* nem volt feltáró és előkészítő műhely és közlöny Magyarországon. Heinrich lapjának első öt-hat évében ezért is juttatott

jelentős helyet a középiskolák értesítőiben megjelent tanulmányok bírálatának, míg a Figyelő tevékenységét többnyire néhány fölényes oldalvágással intézte el folyóirata. Ahol reménytelen berögzöttséget érzett a régimódi, bizonyítandó tétel nélküli tudakosságba, főleg pedig ahol dagályos, tényanyag nélküli szólalomzont látott, a durvaságig kíméletlen volt kritikáiban, ahol viszont tehetséget vélt, nemcsak előzékenyen méltányoló, de segítő, tanító, nevelő szerepet is vállalt. Erre a (ma már szinte mulatságosan megható) nevelői zelusra jellemző az az eljárás, hogy Heinrich a maga s java munkatársai különösen sikerültnek érzett munkáiról a *feldolgozás módját és folyamatát bemutató ún. „önismertetést”* készített s készítettet, hogy „ha lehet, másokat is az általuk nyitott vagy művelt ösvényre csaljanak”. (1879: 73.) S hogy nem volt eredménytelen e „csalogatás”, igazolja, hogy a középiskolai értesítők méltányolt szerzői a következő években rendszeren már a Közlöny szerzői között is ott szerepeltek. Munkatársi gárdáját belőlük, főleg azonban a pesti egyetem felnövő ifjúságából rekrutálta igen céltudatosan a Közlöny.

III. 2. Heinrich történet- és tudománysejmelletének nyugati rokonai

A döntő kérdés, hangoztatjuk e kitérés után újra, milyen történeti, irodalomtörténeti felfogás jegyében gyűjtötte s fogta össze a Közlöny szerkesztője gárdáját? A liberális demokrata Hettner azt vallotta, hogy az irodalmi eszmék és formák, amelyek a társadalom továbbjutásának fontos eszközlői, folytonos spirális cirkulációban vannak. A magasabb társadalomfejlődési fokon álló nemzet irodalma átadja őket a fejlődésben közvetlen alatta levőnek, s az tovább a következőnek. Visszafelé áramlás is lehetséges. De míg a lefelé áramlásban az eszmék emelik az átvevő társadalmat, visszafelé mozgásukban az átvevő társadalmak emelik az eszméket. A reneszánsz utáni társadalomban az az áramlás Hettner szerint Anglia-Franciaország-Németország-Közép- és Kelet-Európa sort jelentett. A visszafelé áramlás pedig jelenthette pl. a kelet-európai patriarkális társadalmak családiaságának vagy a német kisváros bensőségeségének az angol ipari társadalomra ható, inspiráló, de emelt szintű (pl. G. Elliot) visszahatását. Hettner, mindenesetre, elsősorban az előbbi mozgást figyelte, s azt méltán nagy hírű tanítványa, Georg Brandes is.

Brandes azonban nemcsak Hettner tanítványa volt, hanem Nietzsche csodálója és első külföldi hírvérője is. Hettner a baloldali hegelianusok történeti evolucionizmusát egyesítette a kora pozitivisták természettudományos hajlamú szociologizmusával. Brandes nemcsak azért szegődött Nietzsche hírvérőjévé, mert az szembeszállt az interpretációról lemondó késő pozitivisták törekvésekkel, hanem azért is, mert Hettner és rokonai történeti irányának módosítását, megújítását is szükségesnek látta. A történettudomány elhatárolását a szcientista-fakticista-termezettudományos elvű diszciplínáktól egyre többen érezték sürgetőnek. A történeti álélés, a történeti megélés, a történeti intuíció eszközeinek lehetőségeit látták adva a polgárság gondolkodói Nietzsche befogásában. Annak az élményi elemnek a jelenlétét, amely ugyan már ekkor jelen volt a kezdő Dilthey munkásságában, de amely csak a XX. század elején sugárzott e munkásságból szét.

Egyelőre ugyan még a túlnyomó többség őszintén óvakodott a nyíltan szubjektivistá-irracionalis élményi történelem-interpretációtól. Most inkább még a felújult kanti kritícizmus agnosztikus racionalizmusa szolgáltatta a történettudomány külön lényegű voltának filozofikus érveit. Az egyedi ember morális szabadságának, a szabadság történeti beteljesülésének vágya munkált itt a természeti szükség-szerűséggel szemben. S a történelmet befogadó, értelmező s értékesítő tevékenységnek gyűjtőpontjában egyaránt az individuum és szubjektum, az individualitás és a szubjektivitás került. Amitől aztán már nem messzire esett a szélsőséges individualizmus és szubjektivizmus intuícionista, élményi történelem-interpretációja.

III. 3. Az uralkodó hazai felfogások és a Közlöny; Toldy és Heinrich: az Arany-kör és Heinrich

Heinrich nem követte Hettner, bármily méltánylással szólt is róla az évtized elején. S Brandes sem, akit pedig alaposan ismernie kellett, hisz az Endrődi-féle Figyelő sorra bemutatta köteteit. Nem csatlakozott az uralkodó hazai felfogásokhoz sem. Igaz, el is csak részben utasította őket.

Az uralkodó hazai felfogás kettős variációban jelent meg ezekben az években. Toldy Ferencé volt az egyik, Arany különböző közvetítésű felfogása a másik. A magyar irodalom történetének egészét tekintve az iskolai tankönyvek több mint négyötöde Toldyt követte, felosztásban is, felfogásban is. Ne feledjük, az 50-es években maga Arany is nagykőrösi tanítási vázlatát Toldy alapján építette fel. Mindazonáltal, amiről az Arany-kör tagjai már írtak, ama tárgykörben vagy történeti szakaszban hatásuk még a Toldyt leghívebben követők esetében is érzékelhető volt. Hisz már maga Toldy arra kérte Aranyt, hadd vegye át 1864-es Gyöngyösi-kiadásához az ő tanulmányát. (AJ KrK XI. 812.)

Toldy, tudjuk, a romantikusok, kivált a Schlegelek Gervinuson átszűrt felfogását tekintette mintának. Nem volt eszmei tisztázásokra beállított elme, sem esztétikai, sem történetiszemléleti tekintetben. Példáitól csak nagy általánosságban vett át alapelveket, ösztönösen alkalmazva s hasonlítva át őket a reformkor hazai polgárosító nemesi ideológiájának kívánalmaihoz. A nemzet szellemi nyilatkozásait követte ő is, s a nemzeti szellem karakterének kifeformálását és tudatosodását kívánta vezető szempontnak megtenni. A nemzetet osztatlan egységnek tekintette, önelvű fejlődéssel, s a nemzet szellemi reprezentálásának a nemzet politikai vezető rétegét, illetőleg a hozzájuk tartozó értelmiséget tekintette. A vallási, a politikai s a szociális harcokat (ha az utóbbiakról tudomást vett) úgy fogta fel, mint a nemzeti szellem mivoltát is tisztázó, rétegző, kibontakoztató folyamatokat. Esztétikai szempontjai szűkösek voltak s régebbiek, mint a történetiszemléletiek. A Schlegelek filozofikus esztétikáját nem igyekezett magáévá tenni. A Kant-követők és kortársak morális alapozású esztétikai gondolkodásából sajátított el a legtöbbet, a hazai viszonyokra alkalmazva őket, bár inkább csak szölam-szerűen (szép-jó-igaz hármassága). Az irodalom körét a jelenhez közeledve inkább formára tekintő pragmatizmussal, a külföldi példákat követve szűkítette a valódi szépirodalomra, mintsem elméleti megfontolások alapján.

Arany, mint mondtuk, nagy hatást gyakorolt, de szinte mindig közvetítőkön át. A történetiszemléleti szintézis alapozására szánt fontos, Erdélyi felfogását részben ötvöző, részben átformáló vázlatai (*Népiességünk a költészetben*, *A magyar népdal az irodalomban*, *Töredékes gondolatok*) kézirataiból s beszélgetésekből voltak ismeretek. Ő is a nemzet egységében gondolkodott. De a többségre fundált nemzeti egységben, s így a nemzeti tudatfejlődésének súlypontját mindig az érdeken, szellemben, formában a többséghez tartozó értelmiségben, illetőleg a folklór irodalmat alkotó csoportokban, típusokban látta. Ezért beszélt folyvást, s egyre inkább, a népiesnek s a nemzetinek egységéről mint eszményről. Környezete viszont többnyire a többséghez tartozás e mozzanata nélkül, mint egy szervesen alakuló hierarchiához tartozó s vele együtt fejlődő szellemi valóról szólt a nemzeti jellegről és formáról. Az érdek-mozzanat nem az egység alapját alkotó többséghez tartozást, hanem a hierarchiába tartozást hordozta. Az érdekegyesítés híres jelszava többségüknél a hierarchia szerves fejlődésének szolgálatát jelentette. Még Arany László is nem a többséghez tartozás eltűntében, hanem a hierarchia megbomlásában, szétszakadásában látta a nemzeti szellem koronkénti művelődési lehangolásának okát (*Politikai költészetünk*). A magát a reformkor örökösének vélő s a Kiegyezés társadalmi szerkezetét domináló réteg szemlélete vetült így vissza a történelemre.

Toldy s az Arany-kör (– s nem Arany –) szemléletét Beöthy dolgozta végleg össze, a nemzeti irodalom új, máig ható koncepcióját alkotva meg. A nemzeti szellem helyébe első számú értéknek a nemzeti jellem megjelenítését és védelmét tette meg; a nemzeti jellemét, mely természeti adottságokból a kiválasztódás történeti-természeti folyamatában jött létre. S amelyet a nemzet mindenkor társadalmi hierarchiáját domináló réteg testesített meg mindig legteljesebben. A nem hozzájuk tartozó rétegekből indulók is, s a más népekből származók is, ha tehetségesek, az általuk megtestesített jellemhez, annak valamely vonásához hasonulnak. Petőfi például szabadság-szeretetéhez, Arany józan, epikus bölcsességéhez (1. különösen *Az Irodalomtörténet Elmélete* c. egyetemi előadását, 1905–1907, könyvnyomatos, OSZK). Az esztétikai, a szépirodalmi írásművek elválasztását is a nem esztétikai, a nem szépirodalmiaktól azáltal vélte megtehetni, miszerint az előbbieket ismervé az, hogy bennük „legkiválóbban nyilatkozik a nemzet lelke, s amelyek az egész nemzet lelkéhez szólnak”. (A magyar irodalom története. I. 1896. 8–10.)

Toldyt Heinrich, bár nemzeti s tudománytörténeti jelentőségét s emberi nagyságát nyomatékosan hangsúlyozta, egészen elutasította. Nem ugyan történetiszemléleti s ideológiai okokból, nem közvetlenül azokból. Hanem tudományfelfogás- s tudomány módszertaniakból. „A halhatatlan érdemű Toldy Ferenc mindenütt és mindenben a szikla, melyre... építenek, – pedig ma már tudjuk, hogy Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad.” (1887: 300.) Majd kifejtette, hogy a történetírás

nemzeti szolgálatának hibás felfogása a magyar irodalomvizsgálat tudománytalanságának is, esztétikálanságának is fő oka.

S igen világosan mutatott rá, hogy ez a passzív rezisztencia korának, nemzedékének és vezető rétegének öröksége, amely, szerinte, saját korában sem volt oly hasznos, mint vélték – túlélő formájában azonban egyenesen káros, a továbbjutás fő akadályá. „A negyvenkilences katasztrófa után igazolt és fontos volt e szempont, – írta engedékenyen, – akkor mindig az egész nemzetre kellett tekintettel lenni és hatni, hogy megóvjuk a magyart az elcsüggedéstől és elnemzetietlenedéstől. . . Ma teljesen megváltoztak a viszonyok, megváltozott a nagyközönség is, mely kiadóink egyhangú nyilatkozata szerint édeskeveset törődik tudományos irodalmunkkal, sőt, még az egyenesen neki szánt művekkel is. Persze nem arról van szó. . . hogy ne írjunk irodalomtörténetet a nagyközönség számára is, melyben elvégre sikerülni fog az irodalom iránt mélyebb érdeklődést is felkeltenünk; – de. . . a nagyközönség számára sem lehet értékes dolgokat írni, mielőtt az anyag tudományosan megrostálva, földolgozva, tisztába hozva nincsen”; különben folyik a közönség agyának „mítoszokkal”, „érzésgőzzel”, „esztelen szellemességekkel” való tovább tömködése. (1887: 301.)

Ha Toldyt, főleg pedig *e passzív rezisztenciás szellemet* ily keményen elítélte, érthető, ha az egyre erőteljesebben előretörő *Beöthyt*, az általa képviselt szellemet és módszert is mély iróniával szemlélte. Nem volt nehéz észrevennie, hogy a „mítoszok”, az „üres szólamok”, a „fecsegő esztétizálás” főleg az ő írásaiban és körében öröklődnek. Ezért szinte fontosabb Beöthy elhárításánál, hogy érzékelt, s tapintatosan bár, de meg is írta, miképp iktatódott ki maga Arany az Arany-kör felfogásából. A legnagyobb elismeréssel szólt például *Gyulai Katona-tanulmányának* lélektani érzékenységéről, de két olyan tényrt, két olyan hiányt szegezett vele szembe, amely Gyulai egész munkásságára is kérdőjelet tett. Gyulai nem vette műve újabb kiadásában sem komolyan számba a Bánk bánt előző Katona-darabokat. Így sem esztétikai, sem lélektani tekintetben nem lehet hiteles képe a Bánk művészi koncentrációjáról, szűréséről, eljárás módjáról. A másik hiányt igen tapintatosan, de nem kisebb hangsúllyal említi: *Arany összehasonlító munkásságának figyelmen kívül hagyását.* (1883: 945.)

Mint Endrődiék, Heinrich is szívesen hivatkozott az értekező Aranyra. Főleg a Zrínyi és Tasso-ra, s a Bánk-tanulmányra, az összehasonlító s a forrásokkal szembeesítő Aranyra. 1911-es Gyulai-jellemzésében is – alighanem a legjobb Gyulai-kép máig – azt hiányolta Gyulaiból, amit örömmel mutatott fel Aranyban. A belső történeti ismeretet, a korhoz alkalmazott történeti módszert, a művelődésre alkalmazott sajátos történeti szemléletet. Az irodalomtörténész Gyulai fő erényei a szépíró, a novellista, a regényíró erényei; pszichológus, de nem történeti korokkal szembeesítő pszichológus. A maga korának, irányának pszichológiai (esztétikai, etikai stb.) képzetait s normáit vetíti vissza anélkül, hogy szembeesítené azokat a vizsgált kor normáival, képzetivel is.

De a teljes képhez még egy különbséget fel kell említeni: *Szilády* és *Heinrich* különbségét. A nyolcvanas években egyre inkább fegyvertársak lettek, s az Irodalomtörténeti Közleményeket közösen hozták létre. Szilády az új lapot szigorúbban s módszeresebben szerkesztette, mint Heinrich az övét. De, kétségkívül, szemlélet szemszögéből konzervatívabban is. Szilády, göttingai évei ellenére, kötöttebb volt a belterjes magyar nemesi szemlélethez, kivált a magyar nemesi kálinista nemzet-karakterológiai történet szemlélethez. Míg Heinrich pl. a XVIII. századot, a carolinus-terezianus korszakot s a királyi Magyarország irodalmát és művelődését éppoly örömmel vizsgálta, mint bármely korszakét, Szilády a reformáció korát s Erdély s a hódoltság művelődését határozottan előnyben részesítette. S míg Heinrich szinte saját napjaiig elment, Szilády jobban szeretett reformkor előtti tárgykörből cikkeket közölni. S ha Heinrich óriási mennyiségű idegen szakirodalmat ismertetett, Szilády – az ItK magyar szakjellegéhez képest is – meglehetősen keveset, elméletit pedig szinte egyáltalán nem. Szilády hasonlíthatatlanul alaposabb volt – Heinrich viszont nyitottabb szellem, jobb nevelő.

IV. A keretek megteremtője: a tudományszervező, a tudós nevelő, a módszer-közvetítő; a felkészítő

Történet szemléleti-esztétikai koncepció kifejtésére azonban nem vállalkozott. Egy-egy esztétikai funkciójú cikkzárásnak, átkötő vagy bevezető résznek alkalmazta az Arany-kör tételeit, képleteit, de igazában nem sok köze volt hozzájuk. Legszívesebben barátjának, *Wilhelm Scherernek* történet-

szemléletét és történeti módszerét hasznosította. Scherer, aki maga is Hettner vonzasköréből indult, főlegesen okos, de szinte az opportunizmusig, sőt, a cinizmusig reálpolitikus magatartású ember volt. Ha nektek ez kell – volt minden mozdulatában. A bismarcki, a vilmosi birodalom nacionalizmusát csak szólamok erejéig tette magáévá. De mély szkepszissel viseltetett a század első fele történet-filozófiai irányainak zárt rendszerű interpretációi iránt is. Hettner felfogása nyomán egy olyan tág liberális evolucionista képletet alakított ki, amely szabad maradt minden célelvi szemlélettől és íté-kezéstől, s csupán a történeti fejlemények mibenlétének, keletkezési körülményeinek s okának pozitíviztikus kutatására kötelezett. Híres hármas képlete: a költői mű abból tevődik össze, amit (biológiai, társadalmi, művelődési) *örökségeként hoz* magával az alkotó (Erebttes), amit *tanul* elődeitől vagy kortársaitól akár spontánul, akár tudatos elszánással (Erlertes), s végül amit *átél maga*, ami szorosabban szubjektumához kötött (Erlebtes).

E képlet történetiszemléletileg oly tág s kategoriálisan annyira formállogikai megközelítése volt a történeti evolúció folyamatának, hogy szinte minden nézet és módszer befogadására s elutasítására alkalmasnak számított; teret engedett szociologikus és pszichologikus, művészetközi és stílustörténeti s más hasonló magyarázatokra is. Scherer egy nagyarányú *Poétikát* is írt, R. Wellek szerint egyik legkitűnőbbet a tárgykör klasszikus anyagának utolsó összefoglalásai között. Ez a munka is e kettős lehetőség biztosítási vágyáról tanúskodik. A poétika történeti jellegét is érzékelteti, mint ahogy ezt a század első fele tette, s szubjektumhoz kötött voltát is sugallja, mint ahogy a saját kora kezdte vélni.

Scherer azonban, bár képletét irányzatra, műfajra, korszakra, nemzeti irodalomra egyaránt kiterjesztette, a Hohenzollern-birodalom nemzeti önelvűséget hangoztató történeti szellemével túlságosan is szembekerült volna, ha, Hettnert követve, az európai progresszióval együtt járó áramlást, cirkulációt helyezte volna érdeklődése középpontjába. Heinrich e tekintetben szabadabb volt. Igaz, teljes tudományos irodalomtörténet megírására maga sohasem gondolt, s egyelőre tanítványainak, munkatársainak sem tűzte ki e feladatot. De végső soron ehhez gyűjtötte az anyagot. Előzetes szintézisek szükségességét és lehetőségét ugyan nem vetette el, de valódi tudományos szintézishez az anyag ismeretét és kritikáját még kevésnek vélte. A Scherer-féle képletet ő egy olyan komparatizmussal töltötte ki, amelynek *hármas feladatot* jelölt ki.

Elve Nyugat- s Közép-Európát, a katolikus és protestáns Európát magába ölelő művelődési korban gondolkodott de úgy, hogy a Mediterraneumot s a pravoszláv Keletet is folyton szem előtt tartotta. E művelődési kör irodalmainak jellegzetes tárgyairól igyekezett kimutatni, hogy *ugyanazok a tárgyak* ugyanúgy vagy nemzeti változatban mindez irodalmakban megvannak. Keresztüláramlanak az egész egybetartozó művelődési körön. Vagy ha *nem maguk a tárgyak*, akkor a másnemű tárgyak *hasonló módú s felfogású kezelése* hullámmozott végig ugyanazon a művelődési körön. Az esztétikai fejtegetéseket lehetőleg elkerülte; túlságosan is a romantika spekulációhoz kötöttnek érezte ezt az egész tevékenységet. De *egy-egy téma irodalmiasulását* épp a tárgyak kezelésének hasonlóságában vélte fölfedezni. Végül azt igyekezett megmutatni, hogy az *azonos tárgy* vagy a *hasonló tárgy kezelése rokon történeti fűziszban* lesz otthonos, befogadott egy-egy újabb irodalomban.

Jól látni mindebből, a Scherer-féle képletet minél több „hettneri” elemmel igyekezett megtölteni, s írónk s műveink minél hosszabb sorát az európai művelődés civilizációs fejlődésrendjébe iktatni; eredetiségüket nem tagadta, de gyakran – nem lehet elhallgatni – mellékes vagy esetleges esztétikai vonásaikon át igyekezett őket beiktatni. Hogy az európai művelődési körön belüli átrezgés folyamataiban a német közvetítést oly kiemelkedően fontosnak tartotta, nemcsak s nem is elsősorban német származásával, német tanultságával vagy politikai orientációjával függött össze. Annál kevésbé, mert ez utóbbi egyáltalán nem volt különösebben jellemző rá. Hanem a hettneri fejlődéstörténeti felfogás érvényesítésével. Ami azonban, sajnos, azt is jelentette, hogy a magyar primátus gondolatát, ha maga különösebben nem hangoztatta is, elfogadta. Folyóiratában egy sor, *a nemzetiségek kultúráját* mély megértéssel tárgyaló cikk is jelent meg, de szinte egyikből sem hiányzott, bármi nyelvi formában, az elsőségek jogigényének természetzerűnek érzett kijelentése.

Mindazonáltal a kor tudományosságában, Péterfyn kívül, a Beöthy-féle magatartással leginkább ő állt szembe. A pszichológus feladata lenne kutatni, milyen indulat, milyen ellenállás, s ki, mi ellen hajtotta, hogy szinte mániákusan igyekezzék mindenről igazolni, *csak az összes, az egységes európai kultúrában* jöhetett létre, s csak abban van igazán jelentése, értelme, történelme. Azt azonban alighanem pszichológiai (vagy éppen mélypszichológiai) kutatás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a reálpolitikus, a kompromisszumra törekvő Heinrich mindvégig megőrzött valamit abból, amit nem-

zedéktársa, az ifjú Arany László – kicsit patetikusán – valamennyiük nevében úgy mondott: elérkezett az idő, hogy a magyar költő, a magyar tudós is „világot beharsogó egyetemes eszmék árjára bocsátkozzék”.

V. Összegzés: *Wissenschaft eines Unpolitischen?*
– *Wissenschaft eines Halbpolitischen*

Mi hát tevékenységének köztörténeti, társadalomtörténeti értéke? Elmarasztalóan, enyhítően, vagy éppen dicsérően alkalmazhatjuk rá fejezetcímünk Th.Mann-variációját? A német s a magyar fejlődés különbségei felelhetnek rá megközelítő helyességgel.

Ma már tudjuk, a századvég, a századforduló német értelmiségének különleges szerencsétlensége volt, hogy ama polgárság történeti útjából, amelyhez kapcsolódott, mintegy kiesett a liberális demokrácia fölmenő tevékeny önalakító szakasza. Amidőn e polgárság a gazdasági hatalomnak elsődleges, a politikainak pedig legalább feles birtokosa lett, már nem állt érdekében a liberális polgári demokrácia alapvető elveinek és vívmányainak érvényesítése. Az értelmiséget arra igyekezett rászorítani, a természettudománnyal foglalkozzék, mégpedig „politikátlanul”. Igazoló elvül, ideológiául e tereléshez a junker-polgári világ azt sugallta, nemzeti küldetésének, a germán nagyság szellemi reprezentációjának az értelmiség ezáltal tehet leginkább eleget. A hatalmasan fejlődő ipar igényelte s támogatta ezt a természettudományt. *F.Th. Roosewelt* amerikai elnök európai útja alkalmával a századelőn semmiről sem nyilatkozott oly lenyűgözötten, mint a német ipargazdaság és természettudomány civilizációs összműködéséről. A társadalomtudományok ún. szellemtudományi felét pedig a szakemberség izoláló szerepébe, „méltóságába” törekedett ez a hatalmi rend bekormányozni. A századelőn, az első világháború körül nagy értelmiségi tömegek fordultak szembe e kettős magatartással, kétségtelen; de hasonlíthatatlanul nagyobb számúak maradtak meg benne, s lettek (akarva-akaratlan) a náci hatalomra-törés csöndes társai vagy legalább tétlen szemlélői.

A magyar hatalmi erők még nem bízhatták reprezentációjukat természettudományokra; a társadalmi-művelődési fejlettség akkori szintje miatt sem, az ország etnikai összetétele miatt sem. Társadalomtudományi ágazatok ún. szellemtudományi felére kellett bízniuk. Mindenekelőtt ezeknek a jogtörténettől mélyen áthatott historiai felére. Mégpedig ama tradicionális-rendi jogtörténettől áthatott felére, amely a „kiválasztódott” nemzetek és osztályok uralmi helyzetét és küldetéses karakterét gondviselés-elvű fejlődésmenet eredményeként magyarázta, s ezt megtámogatta modern, természettudományi, nacionaldarwinista elvekkel. Beöthy egyre növekvő szerepe egyenes arányban állt egyre növekvő ily funkciójú ideologikusságával.

Ennek a szellemtudományi reprezentációnak, ennek a történeti-irodalomtörténeti reprezentációnak, ennek az ideológiának kevés dolog árthatott volna többet, mint egy olyan művelődéstörténet vagy akár civilizációtörténet, amely az önelvű nemzeti fejlődés principiumának mind romantikus, mind pozitivistá alapozású fajtájával az európai evolúció szétválaszthatatlan összefüggésrendszerét szegezte volna szembe. S Heinrich tanultságánál fogva alkalmas lehetett volna erre, mert igazában sem a romantikus, sem a pozitivistá tudományosság tanítványa nem volt. Hanem a XIX. század eleji, organikus s relációs elvű liberalis művelődéstörténeti iskoláé. Munkássága, iránya, folyóirata ennek ellenére sem hozott létre az izoláló nemzeti önelvűséggel szembeállítható szociologikus szempontú, európai összefüggésű (azaz hitelesebben nemzeti) művelődéstörténetet.

A művelődéstörténet mindenkor előfeltétele, sine qua non-ja az irodalomtudományos irodalomtörténetírásnak s az irodalomtörténeti irodalomtudománynak. Előfeltétel szerepét azonban csak akkor töltheti be, akkor lehet valóban *Kulturgeschichte der Literatur*-rá, *History of Civilization of Literature*-vé, ha egy szintetizáló, mégpedig egy esztétikai módon szintetizáló irodalomtudománynak – irodalomtörténetnek az előfeltétele. S ez hiányzott Heinrichnél. Ahhoz volt szellemi ereje és bátorsága, hogy elhárítsa az irodalom művelődéstörténete jegyében a birtokosság Beöthy irodalomtörténetén át (is) megjelenülő ideológiáját; ahhoz viszont nem volt ereje (tehetése vagy bátorsága), hogy egy másikat, egy másik esztétikai szintézist magába foglalót szögezzen vele szembe. De nyilván elsősorban nem is az egyedi bátorság és tehetség elégtelenségének a következménye volt ez, hanem a társadalmi-művelődési támogatottság és sugalom hiányáé.

Igy is jelentős erőket vont ki a nacionalista ideológia hatóköréből, s jelentős erőkre oltotta a nemzeti művelődés európai összetartozásának érzetét. Nacionalista magyar irodalomtudós szépszámmal akadt, de olyan alig egy-kettő, aki faji, vagy épp vérségi képletekbe akarta volna kötni-szigetelni az irodalom értékeit. Annak tudatosításában nagy része volt Heinrich nevelői tevékenységének, hogy a nemzeti művelődés tényei csak nagyobb, ezáltal európai összefüggésrendszerben értelmezhetők igazán. Maga azonban nem teremtett ilyen rendszert. Megállt félúton. „Politikátlansága”, mindenesetre, nem volt politikai jelentőség nélküli. Beöthy (reakciós) „állító” politikusságával szemben kell együtt-szemlélni s megmérni az ő (Beöthy reakciós politikusságát) „tagadó” „politikátlanságát”. Így ha a Th. Mann-variációt kívánnánk munkásságára, tevékenységére alkalmazni, talán így hangoznék: Wissenschaft eines Halbpolitischen, vagy így: Halbpolitik eines Wissenschaftlers. Ahol a *halb* a distanciatartás demonstrálását, a hivatalos ideológiával való azonosulás elhárítását *is* jelentette, de jelentette a valódi ellenzékiesség vállalásának elhárítását *is*. Élete alkonyán alighanem ezért is kerülhetett közel a Nyugat Babits nevével jelölhető magatartás változatához.

G. Béla Németh

LA PREMIÈRE ECOLE DE L'HISTORIOGRAPHIE LITTÉRAIRE HONGROISE

L'étude présente la première revue spéciale d'histoire littéraire hongroise paraissant régulièrement. Cette revue a été fondée il y a cent ans. Cet article est donc une commémoration jubilaire, mais il esquisse en même temps le caractère scientifique et la conception du monde de la revue aussi. Et, parallèlement avec cette esquisse du caractère, il essaie de faire descendre la tendance de la revue de l'action réciproque des conditions sociales et culturelles de l'époque.

C'était Gusztáv Heinrich, professeur des langues germaniques de l'Université de Budapest, qui a déterminé et élaboré la tendance de la revue (Egyetemes Philologiai Közlöny – Bulletin de Philologie Universelle). Thématologie et comparaison, c'étaient les deux mots clefs du rédacteur et de la revue. Il cherchait à saisir dans chaque ouvrage littéraire, comment il peut être rangé, d'après le sujet et d'après la manière d'élaboration, parmi les ouvrages caractéristiques des littératures européennes. Il croyait profondément et il déclarait inébranlablement que chaque littérature nationale est une partie organique de la culture universelle européenne, c'est pourquoi il ne suffit jamais d'examiner les ouvrages au dedans de leur propre histoire nationale, mais il faut les placer dans un contexte européen.

Dans sa jeunesse, il était le partisan de Hermann Hettner, mais plus tard il a rompu avec sa conception catégoriquement idéologique, radico-libérale. Il ne l'a pas négligé du point de vue de l'évolution, mais il ne l'a placé plus au centre. Il est resté un bourgeois libéral, avec une conception de franc-maçon, mais a prêté attention plutôt aux actions réciproques qu'à la tendance et à la fonction de l'évolution. Son activité tardive l'apparente beaucoup à l'historien littéraire positiviste allemand, Wilhelm Scherer. Il cherchait à éloigner son travail, ses élèves et sa revue du nationalisme, de même que du style d'essai sentimental et dépourvu d'objectivité. Mais ce qui est son mérite le plus grand, de même que celui de son revue, c'est qu'il a accoutumé aux exigences modernes de la philologie systématique les historiens de la littérature qui, jusque là, travaillaient d'après des inspirations romantiques. Son argumentation et sa procédure enquête étaient fondées toujours sur des bases d'histoire de la civilisation. Il a utilisé les méthodes philologiques du milieu et de la fin du siècle dans la textologie, mais il préférait les méthodes d'histoire de la civilisation du commencement du XIXe siècle.

Bien qu'il n'ait pas créé une synthèse de cette matière énorme, découverte par lui et par son école, pourtant, sans ses résultats, il ne serait pas possible d'encadrer dans une synthèse les périodes antérieures de la littérature hongroise.